

ARKEOLOGI I NORR 12

ARKEOLOGI I NORR 12

2010

ARKEOLOGI I NORR 12

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för idé-
samlingsstudier

UMEÅ UNIVERSITY
Department of
Historical, Philosophical
and Religious studies

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet

Omslagsbild:

Nolbystenen i Njurunda socken, Medelpad.
Foto Bengt A. Lundberg 1999/Kulturmiljöbild.

Utgivare och distribution:

Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet
SE-901 87 Umeå, Sverige

Redaktör:

Per H. Ramqvist
epost: per.ramqvist@arke.umu.se

Grafisk form, lay-out och omslag:

Per H. Ramqvist

Engelsk språkgranskning

Sees-editing Ltd, UK

ISSN 0284-558x

Tryck:

Original, Umeå
2010

Innehåll

<i>Per H. Ramqvist</i> Förord	v
<i>Thomas B. Larsson</i> Människan och älgen vid Bastuloken. En delundersökt bolplatsvall från neolitikum i Västernorrland	1
<i>Ola George</i> Rösegravar och näringsfång i ny belysning	17
<i>Ove Hemmendorff</i> Långsiktigt hållbara lokaliseringar. Makt, kult och platskontinuitet på Frösön	37
<i>Marta Lindeberg</i> Gravar med järnkittlar i Medelpad och Hälsingland. Högom och de vendeltida järnkittelgravarna	83
<i>Magnus Källström</i> Runorna norr om Ödmården. Om vikingatida skrifttraditioner och missionsbiskopen som blev norrlänning	109
<i>Staffan Mjönes</i> Det uppochnedvända trädet. Vikingar och samer i Överhogdalsbonad III	133
<i>Ingela Bergman</i> Finnar, lappar, renar och bönder. Om medeltida befolkningsgrupper och näringar avspeglade i ortnamn i Bottenvikens kusttrakter	167
<i>Anders Huggert</i> En nådastötsdolk i senmedeltidens Bygdeå	193
<i>Ewa Ljungdahl</i> En gåtfull fornlämning i jämtlandsfjällen	217

Finnar, lappar, renar och bönder

Om medeltida befolkningsgrupper och näringar avspeglade i ortnamn i Bottenvikens kusttrakter

Ingela Bergman

English summary

The coastal area of the Baltic has been an arena for intense cultural contact from prehistoric to historical times. Numerous Iron Age finds of foreign provenance reflect the role of the coastal societies as vital agents in trading networks extending in every direction. However, the archaeological record is fragmentary and little is known about the social, economic, ethnic and linguistic context of the coastal communities. This paper draws upon place names to analyse population groups, subsistence and land use in the Piteå area during Medieval and early historical times. Analysis of the frequency, location and topographical characteristics of place names including *ren* and ethnonyms like *finn* and *lapp* display a complex settlement history providing new perspectives for archaeological research. Hunters, reindeer herders, farmers and tradesmen, each occupying a niche within the framework of a mixed economy and closely associated in social and economic networks, set their marks on the medieval cultural landscape.

*Ingela Bergman, Silvermuseet, Torget, SE- 930 60 Arjeplog, Sweden
ingela.bergman@arjeplog.se*

Inledning

Bottenvikskustens äldre bebyggelsehistoria är fortfarande, åtminstone på svensk sida, till stora delar okänd. Stenålderns och bronsålderns kulturlandskap framträder genom ett stort antal fornlämningar, bl a i form av strandbundna boplatser och gravrösen, men järnålderns och medeltidens bebyggelseämningar är betydligt färre och de arkeologiska forskningsinsatserna har varit sparsamma (se dock Wallerström 1995 a och b; Broadbent 2003; Rahtje 2001, 2005). Någon samlad bild av järnålderns och den tidiga medeltidens kulturella och samhälleliga kontext har med utgångspunkt i det disparata arkeologiska materialet hittills inte kunnat tecknas. Inte heller den historiska forskningen har förmått tränga in i den tidiga medeltidens kustsamhällen och frilägga de ekonomiska och sociala strukturerna. De sk donationsbrev från 1300-talet inleder historieskrivningen om Bottenvikens bebyggelse, men speglar centrala kyrkliga och statliga initiativ till kolonisation snarare än den

Ingela Bergman
(f.1956). *Museichef vid Silvermuseet i Arjeplog och docent vid Institutionen för arkeologi och Sámiska studier, Umeå universitet. Ingela Bergman har i sin forskning fokuserat på Samiska kulturlandskap och på människans samspel med, och påverkan på, sin fysiska omgivning i nordliga miljöer. Hon har varit, och är, projektledare för ett flertal större forskningsprojekt med tvärvetenskaplig inriktning. Hennes vetenskapliga publicering omfattar ett tiotal artiklar i internationella vetenskapliga tidskrifter.*

lokala befolkningens levnadsbetingelser och historia. I ortnamnsforskningen framhålls områdets flerspråkiga karaktär i mötet mellan samiskt, finskt och nordiskt/svenskt (Pellijeff 1988; Edlund 1993, 1995, 1997), men kopplingen till arkeologiskt och historiskt material är svag och frågetecknen kring kustbefolkningens ekonomiska, sociala, språkliga och etniska kontext kvarstår.

Redan vid en yttlig kartöversikt över plats- och ortnamnen i Norr- och Västerbottens kusttrakter framträder en kategori ortnamn vilken påtalar närvaron av folkgrupper och näringar, vars kärnområden står att finna väster om lappmarksgränsen och öster om Bottenviken. Namn som Finnträsk, Lappviken, Rengårdsheden och Kåtatjärnen tecknar ett kulturlandskap med mångfacetterat innehåll. Kartan ger nutidens bild av landskapets samlade historia, utan tidsupplösning, och en rad frågor inställer sig raskt: Vilka tidshorisonter representerar namnen? Är de samtida? Betecknar ”finn-” en finsk befolkning, eller snarare utövare av en viss näring? I vilken utsträckning hör den renskötsel, som framskymtar i plats- och ortnamn, samman med kartbildens ”lappar”? Och inte minst, vilka är de, som namngivit ett landskap med finnar och lappar?

I föreliggande artikel analyseras kustens kulturlandskap med fokus på relationen mellan näringsformer, befolkningsgrupper och landskapsutnyttjande under medeltid och tidig historisk tid. Artikelns ingångsvården utgörs av kartbildens befolkningsdifferentiering uttryckt genom etnonymier i plats- och ortnamn. Namnen studeras med utgångspunkt i ett historiskt, arkeologiskt och ekologiskt källmaterial inom ett undersökningsområde huvudsakligen motsvarande piteåregionen. Mot bakgrund av områdets täta och nära kopplingar till samisk kultur och renskötsel i historisk och modern tid är piteåområdet väl lämpat för en djupstudie.

Kartanalyserna baseras på Lantmäteriets översiktskarta samt Lantmäteriets ortnamnsdatabas.

Finn och finne

Det äldsta belägget för benämningen finn på en i norra Skandinavien boende folkgrupp, härrör från 1:a århundradet efter Kristi födelse. Den romerske historieskrivaren Cornelius Tacitus beskriver år 98 e. Kr., i sin bok om germanerna, en folkgrupp kallad Fenni i de nordöstra delarna av Germania (Collinder 1953:24). Finnoi (Ptolemaios, ca. 150 e. Kr.)

och Skrithifinoi (Prokopius, ca. 500 e. Kr) utgör andra tidiga belägg (Collinder 1953:26-27). Bland forskare råder konsensus beträffande vilken folkgrupp som åsyftas, nämligen samerna (bl a Collinder 1953; Fjellström 1985; Zachrisson 1997; Hansen & Olsen 2004). I den sk Ottarsrelationen från år 893 omtalar norrmannen Ottar för kung Alfred av England hur landet i norr ligger öde förutom de finnas, vilka jagar om vintern och fiskar i havet om sommaren (Collinder 1953:28-29). Den norröna litteraturen, nedtecknad under tidig medeltid, men relaterande förhållanden i Norge och på Island så långt tillbaka som till 800-talet e. Kr., är rik på referenser till finn och finner (Collinder 1953:Haetta 1980; Hansen & Olsen 2004:45-51) och det råder ingen tvekan om att det är samer som åsyftas. Begreppet finn äger fortfarande aktualitet i Norge, inte minst i namnet på det nordligaste fylket, Finnmark. Också namnet Finland har bildats av namnet på den befolkning, finnar, som vid tiden omkring Kristi födelse befolkade området (Collinder 1953:32).

Varför erhöll då samerna benämningen finner av sina nordiska granar och vad betyder egentligen finn? I den norröna litteraturen omtalas norska stormän med personnamnet Finn (se Alving 1979:109, 263, 273). Att personer med hög social status i norröna hövdingadömen skulle namnges med etnonymen för en annan folkgrupp förefaller mer än långsökt. På motsvarande sätt är det märkligt att till de namn, som samerna under 1600-talet (och till prästernas förtret) fortfor att ge sina barn, hör personnamnet Finne (Rheen 1897 [1671]:8, Högström 1747:137). Namnet betraktades som "hedniskt" (Rheen 1897 [1671]:8). Under 1500-talet förekommer tillnamnet Finne också bland Norr- och Västerbottens kustbefolkning (Nordlander 1906; Lundström 2004:36), däremot inte som förnamn eller i patronymikon (med undantag av Finuith, som förekommer i ett enda fall) (Audén 1980). Sammantaget tyder namngivningen på att Finn och Finne haft en innebörd som, oberoende av etnisk identitet, uppfattats som relevant och positiv. Den ursprungliga innebörden av ordet finn(e) anses vara "kringströvande jägare och fiskare" (Wahlberg 2003:74). I den betydelsen blir dels folkslagsbeteckningen finn/finne, dels personnamnet Finn/Finne, förståeliga i en såväl nordisk som samisk kontext. Den nordiska folkslagsbeteckningen finn/finne beskriver således ett för samerna karakteristiskt och utmärkande drag, nämligen att jakt och fiske utgjorde en huvudnäring. Vid tiden för de äldsta beläggen för benämningen

finn/finne (se ovan) hade renskötseln inte utvecklats som näring (Bergman 1995, 2007). I relief till den agrara näring som låg till grund för de nordiska samhällenas ekonomi, utgjorde samernas jakt och fiske, och därmed sammanhängande rörliga bosättningsmönster, en skarp kontrast.

I Norr- och Västerbottens kustområden förekommer drygt 200 ortnamn i vilka ordet finn ingår. Spridningsbilden visar en tydligt östlig koncentration, från Kalix kommun i norr till Umeå i söder. Närmare hälften av alla belägg återfinns inom Piteå och Skellefteå kommuner. Det äldsta skriftliga belägget i Piteåområdet för ett ortnamn på finn härrör från 1756 (Pellijeff 1988:74), men benämningen finn på en i Piteåområdet boende folkgrupp förekommer redan på 1600-talet. I kommentarerna till en karta över färdvägen mellan Piteå och Nasa silvergruva upprättad år 1640, omnämns att på en ort (någonstans strax väster om dagens Ersträsk) ”der hafuer een fin bygd” (Riksarkivet).

Benämningen lapp

Det äldsta nordiska belägget för beteckningen lapp utgörs av Orknøyingasagan från 1200-talet. Där omtalas att de män som kallas lappir bebor ett område bortom Finnmark (Collinder 1953:32). På rysk sida förekommer ”lop” som etnonym i krönikor från 1000-talet och senare i formen ”lopar” (Hansen & Olsen 2004:49). I den sk Täljestadgan från 1328 omnämns lappar för första gången i ett svenskt sammanhang (Zachrisson 1984:6). Collinder (1953:32) menar att namnet lapp är av svensk eller finsk upprinnelse och Vahtola konstaterar att namnet i Finland främst uppträder längs den österbottniska kusten samt i de östra och norra delarna av landet (Vahtola 1980:120). De första beläggen för beteckningen lapp uppträder då renskötseln etablerats som basnäring för, åtminstone delar av, den samiska befolkningen i norra Sverige (Bergman 2007).

Antalet ortnamn innehållande namnet lapp uppgår i Norr- och Västerbotten till drygt 800. En stor andel (drygt 30 %) återfinns i kustkommunerna, men flertalet (närmare 50 %) finns i gränsområdet mellan kust och inland. Andelen är lägst i inlands- och fjällkommunerna (20 %). Ett iögonfallande inslag i spridningsbilden är att Tornedalsområdet utmärker sig genom ett ytterst ringa antal ortnamn med namnet

lapp (< 2 %). Det äldsta belägget för ett ortnamn på lapp med anknytning till Piteåområdet härrör från 1553-1557, då Lappetreskitt (Stor- och Lill-Lappträsket) omnämns som ett fisketräsk nyttjat av bönder i Öjebyn (Berggren 1995:67).

Lappar vs finnar

I norska källor från 1600- och 1700-tal kan lapp/lappar och finn/finnar som beteckningar för samer, uppträda i en och samma text, t o m i ett och samma ord, ”Lappefinner” (Schefferus 1956: 59). Därmed antyds att det inom ramen för den samiska befolkningsgruppen gjorts en åtskillnad mellan lappar och finnar. Vid 1700-talets början omtalas t ex att det till Saltdalen hör en samling om ”fler än 250 Lappe- og Finnesjæle” (Skanke 1945). Exempler på samtidigt bruk av benämningarna lapp och finn kan göras fler (t ex Solberg 1945:80, 92, Djupedal 1987:49). I en källa från 1500-talet sägs uttryckligen att ”Finder erre dj som boe vdt wedtt siøen Men dj som boe thill fieldtz erre Lapper” (Qvigstad & Wiklund 1909:276) och från 1599 uppges att ”Lapper bekiender siig for att were, ith ser slags folck” och ”Finderne att were och ith adskildtt folck” (Qvigstad & Wiklund 1909:277). I en svensk källa från 1600-talet uppges att det på norsk sida endast finns ett fåtal ”Rätte lappar, som föde sigh allena af Rheenar, som Swänske lapparna” (Rheen 1983 (1671):67), men att de lappar, som i Norge kallas finner, ”bruka inga Reenar” utan lever av ”booskapp, koor, gietter och fåår, sampt lijtet åkerbruuk” (ibid). Således görs en skillnad mellan renskötande lappar och finnar med gårdsbruk som basnäring. Även om källorna ibland ger uttryck för en viss begreppsförvirring, tycks uppdelningen mellan renskötande och icke renskötande samer utgöra en röd tråd (Andersen 2002:172-173). Olaus Magnus ger i sin Carta Marina (1539) en god bild av dåtidens uppfattning om lapparnas och finnarnas geografi. Han tecknar i norra Skandinavien ett antal större områden: Finmarchia, Scricfinia, Biarmia och Lappia. Det senare området innefattar båda sidor om Bottenviken och norra Norrlands inland, medan Finmarchia och Scricfinia är belägna norr därom. Söder om Lappia ligger på ömse sidor Bottenviken områdena benämnda Botnia. Kartbilden visar att det samiska bosättningsområdet innefattade två huvudområden, motsvarande etnonymerna finn och lapp; dels Finmarchia och Scricfinia, dels Lappia.

Kartan återger förhållanden vid en tidpunkt (Olaus Magnus' resa genomfördes 1518-1519) då renskötseln sedan länge varit etablerad i de svenska områdena, medan däremot jakt, fångst och fiske fortfarande utgjorde basnäringar längre norrut. Med andra ord skulle Olaus Magnus' karta överensstämma med tolkningen av beteckningarna lapp respektive finne som uttryck för en ekonomisk differentiering inom det samiska samhället. I sin bok *Historia om de nordiska folken* skriver Olaus Magnus (1982 [1555]:180): "Nu gäller om detta folk af lappar, eller bottningar, och skogsbor, att de lefva i stillhet i sina bygder...", vilket m a o innebär att bottningar och lappar hänförs till samma folk. Å andra sidan räknar Olaus Magnus längre fram (1982 [1555]:180) upp de folk som bebodde de yttersta polarländerna och dit hör: "...lappar, bottningar och Islands inbyggare."

Lappar och finnar i Piteå

Etnonymen lapp har entydigt tolkats såsom beteckning för same (t ex Edlund 1995:1; Pellijeff 1988). Det stora antalet ortnamn i piteåregionen med förleden lapp- har, åtminstone i senare folklig tradition, satts i samband med renskötande samer vilka vintertid uppehållit sig i kustområdet, såsom skett fram till idag (se t ex Böle bygdeforskargrupp 1993:73). Uppgifter från lokala sagesmän omtalar ett flertal platser med lämningar efter samiska visten, t ex vintervisten vid Lillpite (Raä 22 och Norrbottens Museum dnr 880/69), där också "lappmarknad" hölls så sent som vid 1600-talets början (Hoppe 1945:59). Traditionen i Lillpite hävdar t o m att byns första bosättare var "lappar" (Grahn 1981:11).

I Svensbyn omtalas de sk Svensbylapparna, vilka bodde i byns utkanter (Pellijeff 1988:116). Skriftliga källor från 1700- och 1800-talen bekräftar att samer var bosatta i, eller i utkanten av, kustens agrara bebyggelse (Dahlbäck et al. 2007:199f, 393f). Deras levnadsomständigheter är oklara, men till en viss del kan den samiska närvaron ses mot bakgrund av en utslagning från renskötseln, vilken innebar att många sökte sin försörjning på annat håll, företrädesvis i kustens bondebygder. I Piteå-området finns exempel på samer med egna hemman (Dahlbäck et al. 2007:199f), vilket antyder hög grad av jämbördig delaktighet i kustbyarnas samhällsliv. Från 1600-talets början härrör uppgiften om Oluf Häf lap, vilken för svenska hovets räkning insamlade pärlor och

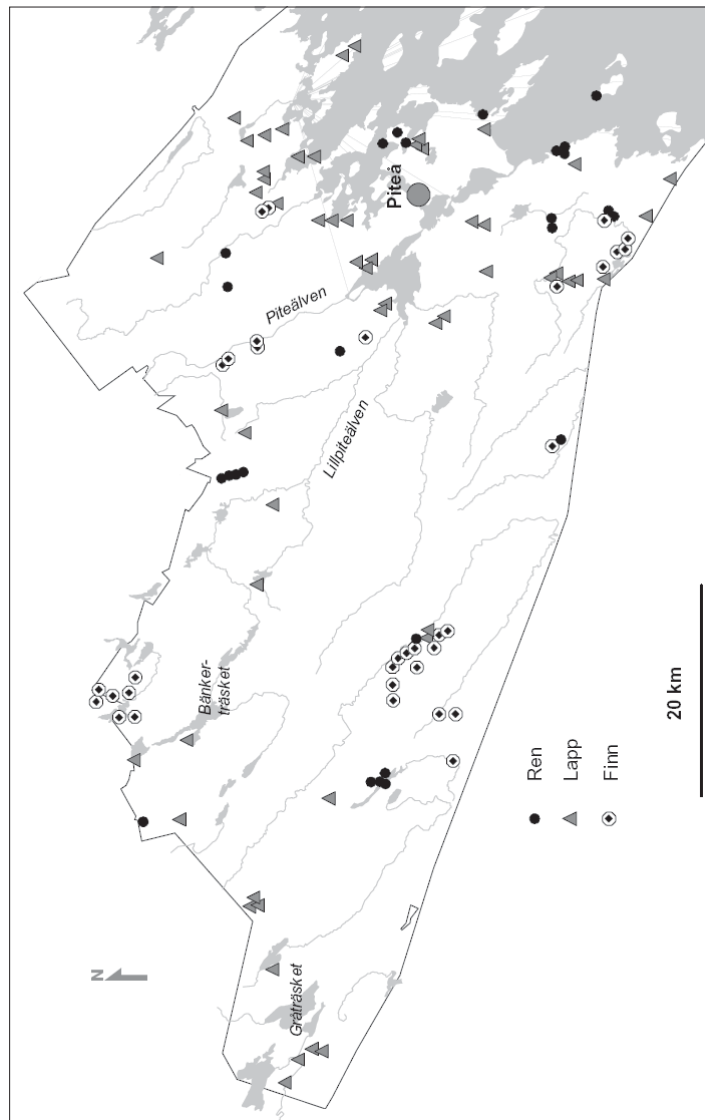

Fig. 1. Karta över Piteå kommun. Förekomst av platsnamn på *ren*-, *lapp*- och *finn*-.

ädlare stenar och som för sina insatser erhöll frihet på en gård i Roknäs, Piteå socken (Nordlander 1990:328). I källorna framträder också samer med hantverksyrken, som t ex lappsomakare. Möjligen skymtar en parallell till det system med s.k. sockenlappar, som under 1600-1700-talen förekom i södra Norrland (Svanberg 1999). Såväl skriftliga källor som muntlig tradition ger således belägg för att lappar ingått som en integrerad del i kustens samhällsliv och bebyggelsebild, antingen genom temporär eller permanent bosättning, åtminstone från tidigt 1600-tal och vidare under 1700- och 1800-talen.

I uttolkningen av de norrbottniska ortnamnen har beteckningen finn ansetts härröra från "folkslagsnamnet finne" (Pellijeff 1988:74), snarare än från det fornnordiska finn i betydelsen same. I sin studie över bönder och gårdar i Skellefteå socken under perioden 1539-1650 drar Lundström (2004:36) slutsatsen att de personer vilka burit tillnamnet Finne var finska invandrare och att ortnamn på finn- avser finska bosättningar. Grunden för detta närmast automatiska antagande ligger förmodligen i kännedomen om att en invandring av finska nybyggare till i första hand Västerbotten ägde rum under 1600-talet. Samtidigt konstateras i Skellefteå ett fall med två bröder där enbart den ene registrerats som finne i skattelängden (Lundström 2004:36), vilket indikerar att beteckningen finne avser näringsfång snarare än etnicitet.

De inom Luleå och Piteå socknar sporadiskt förekommande ortnamnen med efterledet -lax, t ex Hortlax och Kallax, har tolkats som finska namn med betydelsen "vik" (Pellijeff 1988:34-35, Edlund 1997:59-61). Ortnamnet Hortlax (i Piteå kommun) finns belagt i 1543 års jordebok (Pellijeff 1988:29). Såvida de ortnamn med förleden *finn-* som förekommer i piteåregionen, tolkas som uttryck för en etablering av finska nybyggare, skulle kartbilden således avteckna en bebyggelse- och befolkningsstruktur från 1600-talet med tre etniska grupper vilka format kustens kulturlandskap: samer, finnar och så de svenskar/svensktalande som givit platserna dess svenska namn. En annan möjlig tolkning, hittills oprövad, är att ortnamnen i huvudsak är betydligt äldre, från järnålder och medeltid, och att beteckningarna lapp och finn representerar en ekonomisk differentiering mellan en befolkningsgrupp med renskötsel som huvudnäring (lappar) och en annan med en ekonomi baserad på jakt, fångst och fiske (finnar).

De inom piteåområdet förekommande ortnamnen på lapp- förekommer dels i kommunens västra delar, dels i de kustnära områdena (fig. 1). Däremellan, i den sk markbygden saknas namn på lapp- nästan helt. I påfallande hög grad förekommer namnen i nära anslutning till kustbyarna, t ex vid Hemmingsmark, Svensbyn, Hortlax, Norrfjärden, Långnäs och Öjebyn. I vissa fall finns platsnamn på lapp- t o m inom den fasta bebyggelsen, t ex Lappnäset i Hortlax, Lappviksheden i Sjulnäs, Lappgårdan i Böle och Lappkåtavallen i Roknäs. Namn som Lappstugårdan, Lapphjäll och Lappbodviken visar att där stått fasta byggnader tillhörande lappar, vilket tyder på om inte permanent, så i alla fall regelmässig lapsk bosättning på respektive plats. Sammantaget ger de många lapp- namnen i, och strax utanför, byarna intryck av integration i bondesamhället, och vice versa. Såvida kontakten mellan bönder och lappar präglats av animositet eller konkurrens, skulle bosättningarna i hög grad ha separerats från varandra. Istället avspeglar kartbilden nära och ömsesidiga kontakter mellan de båda grupperna. I övrigt utmärks lappnamnen av att de ofta förekommer i kombination med efterleden -myr, -tjärn och -träsk, vilket motsvarar miljöer typiska för renskötselns vistes- och betesplatser. Kombinationen lapp- och -myr är vanligare än lapp- och -hed, vilket äger sitt speciella intresse mot bakgrund av att hedarna utgör goda vinterbeten, medan däremot myrar i första hand nyttjas som sommarbetesmarker. Härmed antyds att renskötsel bedrivits i kustområdet såväl sommar- som vintertid. Sammansättningen lappkåta- som förled bekräftar den lapska befolkningens samiska etnicitet. Kåtan som byggnadskonstruktion är i Skandinavien typisk för samerna.

Namn med förleden finn- förekommer liksom lapp- namnen, dels i kusttrakterna, dels i kommunens västligaste delar, men det finns även ett antal nedslag i mellanliggande områden, i trakterna av Teuger, Finnliden och Holmfors (jfr fig.1). Också i området vid Finnträsk, beläget ca 10 km väster om Jävre, förekommer ett flertal finn- namn. Ett genomgående drag är att platser med finn- namn inte ligger i anslutning till kustbyarna, vilket tyder på en marginalisering i förhållande till den agrara bebyggelsen. Den finska invandring till Skellefteå socken som ägde rum under perioden 1650-1790 (Lundström 2001:154) tycks ha utfallit i bosättningar inom ramen för den befintliga bebyggelsen och utan att

ha avsatt spår i form av platsnamn på finn- (jfr Lundström 2001:154-155; Lundström 2004:36). Motsvarande förhållanden torde ha gällt även i Piteå-området. Inte heller i trakterna av Örträsk i Västerbotten, där den omtalade finske nybyggaren Johan Filip Hilduinen slog sig ned vid 1600-talets början (Egerbladh 1965, 1966) har bosättningen resulterat i några ortnamn på finn.

Namn på finn- uppträder, liksom lapp- namnen, ofta i kombination med efterleden -tjärn, -bäck, -myr/myran och -träsk, vilket indikerar att samma typer av miljöer nyttjats av de båda grupperna. Av stort intresse är namnet Finnkåtabäcken (och angränsande Finnkåtaheden). Här anges etnonymen finn- i kombination med en för samerna typisk byggnadsform. Överensstämmelsen mellan de miljöer i vilka lapp- och finn- namn förekommer, liksom kombinationen med efterledet -kåta antyder en likartad kulturell och ekonomisk kontext.

Tidshorisonter och kustens befolkning

Kustbefolkningens etniska och kulturella tillhörighet har varit föremål för mer eller mindre välgrundade spekulationer. Med hänvisning till arkeologiska fynd av östlig, företrädesvis finsk, proveniens har ett finskt ursprung föreslagits (se t ex Olofsson 1962; Serning 1960:92), vilket funnit stöd i ortnamnsforskningen och vice versa (jfr ovan). Ett samiskt ursprung har också framförts, bl a med hänvisning till ortnamn och till de s. k. kusttomtingarna (Steckzén 1964; Broadbent 2003), vilka är lämningar efter forntida fiskelägen i kustbandet.

Studier med avseende på genetiska skillnader (markörsystem i blodgrupper, proteiner och DNA) mellan folkgrupper tyder på att den samiska populationen kan särskiljas från den finska populationen, liksom från övriga folkgrupper i Europa (Beckman et al. 1993; Sajantila & Pääbo 1995:359-360; Norio 2003:465). I norra och nordöstra Norrbotten är inslaget av finska markörer mycket stort. Ett visst finskt inslag kan iaktas i arvsmassan hos befolkningen i sydöstra Norrbotten, men i betydligt mindre omfattning än i Norrbottens inland. I nordöstra Västerbotten saknas finska markörer helt. Det starka finska inslaget i norra Norrbotten kan kopplas till historiskt kända förhållanden. Däremot är det inte möjligt att dra slutsatser om tidsaspekter och orsaker till de finska markörernas förekomst i Norrbottens övriga delar. Dock kan det konstateras att det finska inslaget är relativt begränsat i Piteåområdet.

En studie av de samiska markörernas fördelning i den västerbottniska populationen visar att inslaget i kusten är relativt högt, i synnerhet i Västerbottens nordöstra delar, vilka gränsar till Piteå kommun (Beckman 1977).

Till de tidigaste historiska beläggen för att lappar varit bosatta i kusten hör Undervisning om floder och laxfischen 1520/1530. Där uppges att:..."-Itm y skellepte bvr ååen then haver min herres nåd syelff:och ter aer en lappe han wyl bygge henne medh iij sine syner." (Berggren 1995:51). Johannes Bureus (1568-1652) skriver i Sumlen (1886 [1651]) att Magnus Ladulås (1275-1290) "fått lapparna som ändå bodde utmed Bottnen med all skat och laxfischen". Här framträder en bild av samisk bosättning längs Bottenvikens (svenska) kust under medeltid och ännu under 1500-talet. I 1543 års jordabok över Västerbotten nämns ett "Lapuiken" i Lövvånger (Nordlander 1990:290). Lappnåset vid Avan i Hortlax, Piteå, antyder en samisk bosättning i kusten ännu längre tillbaka i tiden. "Nås" betyder "(smal) av vatten på två sidor omgiven landtunga som förbinder två landområden (eller öar) med varandra, eller en halvö med fastlandet (SAOB). Lappnåset i Hortlax utgörs idag av en kilometerbred landremsa. Det betyder att man inte, även om man står mitt på landremsan, kan se vatten på ömse sidor. Man skulle kunna säga att Lappnåset idag inte kvalificerar sig för beteckningen nås. Däremot visar höjningskurvorna att ett där var ett nås i tidsspannet mellan 1000- och 1500-talen. Även namnet Lappviksheden i Sjulnäs pekar på hög ålder då landhöjningen resulterat i att viken grundats upp för om 1500-talet. De tidiga skriftliga källorna bekräftar, tillsammans med de anförda ortnamnen, en lappsk bosättning i kustområdet, åtminstone under medeltid.

På motsvarande sätt kan finn- namn föras tillbaka till medeltid och till och från i förhistorisk tid. I en källa från 1553 omnämns ett torp "Finnesetther", vilket tillhör Luleå prästbord (Nordlander 1990:300). Vidare omnämns år 1559 "Finne auffen" bland de ängar som brukades av Luleå prästbord (Nordlander 1990:334). I Kalix ligger idag Finnviken på torra land, men utgjorde en vik senast under 1500-talet. Finnviken i Skellefteås kustband utgör idag en sjö och ligger på en nivå mellan 5 och 10 m över havet, vilket innebär att den hade förbindelse med havet senast under 1500-talet. Finngrundet vid Ursviken i Skellefteå är beläget 20 m över havet och namnet kan därmed säkert sägas vara äldre än 1000 e. Kr.

Slutsatsen måste bli att finnar befunnit sig i kustområdet långt innan en invandring från Finland kan beläggas i de skriftliga källorna.

Uppenbarligen uppfattades den botteniska kustens befolkning vid tiden för kolonisationsinitiativen under 1300-talet som icke-svensk (ur centralsvenskt perspektiv). Befolkningen beskrivs som ”fångstmän, i skogar och i vatten” (Olofsson 1962:135), men utan närmare upplysningar om språk eller med angivande av etnymer. Däremot finns i ännu äldre källor uppgifter om ett Kvämland, bebott av kväner (se Fjellström 1962:235-242; Vilkuna 1957 och Steckzén 1964:104-118 för närmare diskussion). I Ottars berättelse från år 893 omtalas att Sverige låg längs södra delen av Norge på andra sidan om en fjällrygg medan Kvämland var landet invid Nordnorge (Wallerström 1995a:214). Vidare finns i Kung Alfred av Englands tillägg till Orosius världshistoria uppgiften att ”Svearna hafva söder om sig havsarmen Osti; öster om sig Sermende; norr om dem på andra sidan ödemarkerna ligger Kvämland; nordväst om dem är Skridefinnarna; väster om dem norrmännen” (se Wallerström 1995a:215f; Zachrisson 19884:2f). I Egil Skallagrimssons saga, vilken är nedtecknad på 1200-talet, men som återger förhållanden under 800-900-talen, anges att Finnmarken är mycket vidsträckt. ”Öster om Naumudal ligger Jamtaland, därefter Helsingaland, sedan Kvämland, sedan Kirjalaland. Finnmarken ligger ovanför alla dessa land” (Zachrisson 1984:3). Olaus Magnus omtalar att de som sköter rentransporter med handelsvaror till Norge ”kallas av folket gemenligen Quenar” (1982 [1555]:806), vilket ”folket” i detta fall är låter sig inte helt säkert avgöras, men tidigare i texten omtalas lappar och möjligen kan texten tolkas så, att samerna kallat birkarlarna/kustborna för quenar. På Olaus Magnus Charta Marina (1964 [1539]:12-14) syns två män på en vagn dragen av två renar. Vagnen är fullastad med varor. Vid bilden står ”Berkara” och strax därunder ”Qvenar”, vilket skulle kunna utläsas ”birkarla kväner”. På motsvarande sätt som i fallen med lappar och finnar, kan kväner förväntas ha avsatt spår i den norr- och västerbotteniska ortnamnsfloran. Mycket riktigt finns också ett antal namn på kvän, men intressant nog enbart i samisk- och finskspråkig tappning. Det samiska gaino-/kaino förekommer i Arjeplog och Jokkmokk med sammanlagt 7 ortnamn och det finska kainuu- med 11 ortnamn, vilka i stort sett följer Kalixälvens sträckning. Kalix heter på samiska Gájnaj

(lulesamiska, sametingets hemsida) och på finska Kainuu (se vidare Hederyd 1985:79-87 för genomgång av kainu- namn). I Västerbotten saknas gaino-/kaino-namn helt. Ortnamnen ger således intryck av att de samisk- och finsktalande befolkningsgrupperna har ett gemensamt namn på en tredje folkgrupp, kvänerna. Vidare indikerar ortnamnens geografi att kontaktytan mellan kvänerna och de två övriga grupperna är belägen i Pite, Lule och Torne lappmarker. Frånvaron av namn på kvän- i Norrbottens kustområde står i kontrast till inlandets samiska gaino-/kaino- namn. På ett indirekt sätt kan ortnamnen därmed utvisa att kväner varit bosatta vid kusten. I det egna bosättningsområdet har det inte förelegat behov av att utpeka sin närvaro genom ortnamn. Däremot är det rimligt att närvaron av andra grupper i det egna området avsätter spår i ortnamnen. Följaktligen finner vi i kusten en befolkning som benämner andra folkgrupper med epitetet finn och lapp och som av sin omgivning måhända kallas kväner. Innebörden i beteckningen kvän är okänd och kan lika gärna avse en med lappar och finnar gemensam befolkningsgrupp, men med en annan ekonomisk bas, som en avgränsad etnisk grupp. Mot bakgrund av den ekonomiska differentiering som avspeglas i beteckningarna lapp och finn, förefaller det rimligt att beteckningen kvän avser ytterligare en näringsprofil, förslagsvis med tyngdpunkt i boskapsskötsel med inslag av odling, tillsammans med jakt, fiske och möjligen renskötsel. Men varför är ortnamnen svenska? Vilket, eller vilka, språk talades i Norrbottens kustland under tidig medeltid?

Ett flerspråkigt landskap

Olaus Magnus (1982 [1555]:180) skriver att "... detta folk af lappar, eller bottningar, och skogsbor... har ett eget språk". Det är oklart vilket språk som åsyftas. Ortnamnsforskning har påvisat en språkbarriär i området vid gränsen mellan Norr- och Västerbotten, där de gamla nordiska namnen har sin nordgräns och de finska namnen i huvudsak sin sydliga gräns (Edlund 1997:59). I gränsområdet finns också ortnamn, t ex Kåge, vilka inte kan hänföras till vare sig svenska, samiska eller finska (Edlund 1997:65). Möjligen kan namnet utgöra en relik av ett språk som talats innan dagens språkbild etablerats. Differentieringen mellan samiskan och finskan beräknas ha ägt rum under perioden 1500-1000-

talet f. Kr. (se Hansen & Olsen 2004:141ff för sammanfattande diskussion). Arkeologiska data påvisar bosättningar från äldsta stenålder (Norberg 2008) med en kontinuitet in i historisk tid och fyndmaterialet visar att kontakterna österut, över Bottenviken, varit täta. Ur ett arkeologiskt perspektiv ter det sig därför inte främmande att föreställa sig ett kvarlevande gemensamt språk i järnålderns och medeltidens kulturella och geografiska rum mellan det specifikt samiska respektive finska. Kan det vara så, att de kväner som omtalas i de norröna källorna, varit bärare av detta kvarlevande finsk-ugriska språk?

Såvida kustens landskap utgjort en integrerad del av samiska näringsfång, oavsett jakt, fiske eller renskötsel, så bör det också ha varit föremål för namngivning på samiska, eller samiskans föregångare. De renskötare som fr o m 1600-talet vintertid flyttade ut till kusten med sina renar befann sig i ett område med en fastboende och svensktalande befolkning. Visserligen är det möjligt, och t o m troligt, att samerna namngivit de områden de vistats i, men att namnen skulle ha anammats av en svensktalande lokalbefolkning förefaller långsökt. Om däremot en samisktalande befolkning funnits i kustområdet, innan svenskan kom att dominera, kan samiska ortnamnselement ha bibehållits inom ramen för en senare, svenskspråkig namngivning. Ortnamnsforskare som sökt härleda ortnamnen i bl a Piteå-området (se Pellijeff 1988, Edlund 1997) har i sin etymologisering beaktat historiska, till synes givna, kontexter innefattande svensk befolknings- och språkdominans och finsk invandring. Även det samiska språket har ingått i tolkningsramarna, om än i mindre grad. Dock finns ett antal ortnamn som uppenbarligen är av samiskt ursprung. Dit hör bl a namnen Tjautjer, Pjesker, Bänker(träsk), Koler(träsk) och Teuger(träsk) i kommunens västra delar nära lappmarksgränsen, men även en bit in mot markbygden, 30-40 km från kusten (tab. 1). Samtliga namn avser sjöar där er kommer av samiskans -jaur/jávvre, haure/hávvrre, d v s sjö. Längre ut mot kusten, och i anslutning till den agrara bebyggelsen återfinns visserligen få, men dock samiska namn, t ex Kalma vid Lillpite och Sodok och Tjoppen i Svensbyn (tab. 1). I det yttersta kustbandet finns namn som möjligen kan vara samiska. Dit hör Rebben (Stor- respektive Lill-Rebben) samt Skitoviken (tab. 1).

De ortnamn vilka tolkas som finska är fåtaliga, t o m färre än de samiska. Det klassiska exemplet utgörs av Hortlax (Edlund 1996:116f),

Tab. 1. Samiska ortnamn i Piteå kommun

Namn	Möjlig utgångsform	Typ av plats	Betydelse	Källa där namnet förekommer	Källa för uttolkning/översättning
Bänkerträsk	Bättnak(ah)jure	Sjö	Hundsjön	Pellijeff 1988:72	Pellijeff 1988:72
Kalma	Kalme	Berg	Ställe där någon för-olyckats och sedan blivit funnen död, plats där någon för-olyckats och sedan blivit nedgrävd utan jordfästning	Pellijeff 1988:79	Pellijeff 1988:79
Koler(träsk)	Kuolle(ha)jure, Guoll-üre	Sjö	Fisksjön	Pellijeff 1988:81	Egen översättning
Krossen	Kruossa	Smånamn, gård	Kryss, kors	Pellijeff 1988:105	Pellijeff 1988:105
Kátasoen	Kátasuven	Sel	Kátaselet	Pellijeff 1988:82	Egen översättning
Manjärv	Manjaur	Sjö	Möjl. Mannamjärvre, "gångsjön"	Pellijeff 1988: 85f	Pellijeff 1988: 85f
Patta Peken	Bahta biehkke	Liten ö/ holme, belägen i yttre skär-gården	Bahta=stjärt, ända Biehkke= bit	Ekonomiskt kartblad	Egen tolkning
Pelloträsk	Beällo-	Sjö	Bjällra-, skälla-	Pellijeff 1988:87	Pellijeff 1988:87
Piteå	Bihtám	Älv	-	Korhonen 1982:123ff, Pellijeff 1988:88ff	Korhonen 1982:123ff
Pjesker	Bieskehávrrre	Sjö	Nässjön, sjön med ett näs	Pellijeff 1988:72	Pellijeff 1988:72
Sodok	Suovdok (?)	Smånamn, gård	Gälar på fisk	Pellijeff 1988:119	Egen tolkning med utgångspunkt i uppgifter av Sortelius genom personlig kommunikation
Teuger (träsk)	-	Sjö	-	Pellijeff 1988:87	-
Tjoppen	Tjuhpe	Smånamn, gård	Toppig kvinnomössa	Pellijeff 1988:116	Pellijeff 1988:116
Möjigen samiska namn					
Kärbåga	Guarb-	Smånamn, gård	De som bränner/ har bränt	Pellijeff 1988:114	Egen tolkning med utgångspunkt i Grundström 1947:280
Skitoviken	Skiito/skjiddo	Smånamn, vik	Mager, utmarglad fisk	Ekonomiskt kartblad	Egen tolkning med utgångspunkt i uppgifter i Grundström 1947:232
Täll (träsk), Täll (myran)	Tielle-	Sjö, myr	Spång, båtkavle som används för att dra en båt över en myr	Som ovan	Egen tolkning med utgångspunkt i Grundström 1950:1103
Sisiktjämen	Sis- TsihtseTsiitti	Tjärn, sjö	Inner- Liten fågel Hundvalp	Som ovan	Egen tolkning med utgångspunkt i uppgifter i Grundström 1950:962ff, 1235

men även Rosvik har tolkats ur ett finskspråkigt perspektiv (Edlund 1996:116). Betecknande är att det är byar, och inte naturobjekt, som uppstår finska namn även om namnen i sig syftar på naturformationer. Hortlax by finns belagd från 1505 (Pellijeff 1988:349) och Rosvik från 1539 (Edlund 1996:116). Det kan noteras att inte någon av de birkarlar från Piteå, som förtecknats i Jöns Håkanssons räkenskaper från 1553, haft sin hemvist i nämnda byar (Nordlander 1906:101). Därtill framgår av fogderäkenskaper för åren 1553-1558 (se Berggren 1995:67) att Rosvik och Hortlax endast i mycket begränsad omfattning idkat träskfiske i inlandet (Hortlax hade ett enda fisketräsk och Rosvik inget). Härmed intar Hortlax och Rosvik en särställning visavi övriga byar i Piteå såtillvida att de ekonomiska nätverken inte tycks ha inkluderat inlandet. En tolkning kan vara att Hortlax och Rosvik representerar relativt sena bebyggelseetableringar av en finsktalande befolkningsgrupp, vilken inte integrerats i befintliga socioekonomiska strukturer. De båda byarna skulle i sådana fall, sedda ur omgivningens perspektiv, framstå som ”finnbygder” och ett antal ortnamn på finn- vore att förvänta. Så är emellertid inte fallet och namn på finn- saknas helt i byarnas närområden. Tolkningen av finn- som beteckning för näring snarare än etnicitet, finner därmed återigen stöd.

Det svenskspråkiga inslaget i landskapsbilden är i klar dominans. Tidpunkten för svenskans introduktion i området kan inte med säkerhet fastställas, men de tidigaste beläggen, i form av ortnamn, kan härledas till järnålder och tidig medeltid, möjligen ännu längre tillbaka (Edlund 1997:59). De bakomliggande orsakerna till svenskans introduktion är oklara, liksom svenskspråkighetens omfattning. Den svenska kronans kolonisationsinitiativ under 1300-talet resulterade möjligen i en viss bebyggelseetablering, men återigen är omfattningen av det svenskspråkiga befolknings- och bebyggelseinslaget oklart (se t ex Sundström 1984; Westin 1962; Wallerström 1995a). Utan tvekan fanns vid tiden för den medeltida kolonisationen en sedan länge etablerad befolkning med ett annat språk. Genom ett flertal parallella sociala, ekonomiska och även religiösa processer, kom svenskan så småningom att slå igenom och dominera. Den för Piteåområdet karakteristiska dialekten, pitebondskan, kännetecknas av en rad ålderdomliga drag vilka kan härledas till åtminstone tidig medeltid, men som troligen är äldre (Dahlstedt 1956:15ff).

Birkarlar, bönder, renar och fisk

Endast i mycket begränsad omfattning avtecknar sig medeltidens näringsfång i ortnamnen, men tillsammans med arkeologiska och historiska källmaterial framträder en bild av en diversifierad ekonomi, omfattande renskötsel, boskapsskötsel, fångst, fiske, handel och möjligen även odling.

Längs bottenvikskusten finns en stor mängd ortnamn på ren-. Inom piteåregionen uppgår antalet till drygt 30, varav flertalet återfinns i det kustnära området och t o m i kustbandet. Namnen är dels knutna till öar och halvöar, dels förekommer de på fastlandet vid sjöar och myrar. Ett flertal platser är belägna i goda vinterbetesområden med lavmarker, men ren-namn förekommer också i områden som hellre är att betrakta som sommarbetesland, t ex myrar. Skriftliga källor och muntliga traditioner verifierar att renskötsel bedrivits i Piteåområdet i historisk tid då nomadiserande samer flyttat till kusten under vinterhalvåret. Det är emellertid inte tidigare klarlagt huruvida ren-namnen hör samman med 1600-1800-talens nomadiserande renskötsel, eller om de är ännu äldre. Inte heller har ren-namnens kulturella och ekonomiska kontext tidigare klarlagts.

På Olaus Magnus karta från 1539 finns två platser utmärkta i Västerbottens kustområde vars namn börjar på ren-: Renaval respektive Rensby. Den förra platsen ser ut att vara belägen mellan Bygdeå och Umeå och den senare mellan Skellefteå och Lövvånger. Visserligen kan namnen åsyfta vildrensförekomster (jfr Ekman 1983 [1910]:8-17), men intill Renaval (som med en inte alltför stor portion fantasi kan uttydas Rensvall) finns på Olaus Magnus karta en bild föreställande en kvinna som sittande på en pall mjölkar en ren. Bildtexten lyder: ”De inhemska renarna (som är mycket större än hjortar) går tillsammans som en boskapsdjord och ger allehanda mjölkmat. Inte långt därifrån är ett högt berg som heter Scula, ...” (Olaus Magnus 1964 [1539]:24). Platsangivelsen visar att renskötsel bedrevs i kusttrakterna vid Skuleberget i Ångermanland under tidigt 1500-tal. Att renskötsel bedrivits vid Renaval och Rensbyn någon generation dessförinnan får betraktas som ett välgrundat antagande, vilket innebär att renskötsel i någon form i kusten kan följas tillbaka till åtminstone 1400-talet.

Uppgifterna om att birkarlar ägt och innehaft renar är av särskilt intresse. Olaus Magnus uppger (1539) att birkarlarna, eller som han

kallar dem ”berkara”, har 400-500 renar, som används till att dra vagnar och slädar och till att rida på. I ett brev från 1551 konstateras att birkarlar och landsköpmän använde renar som transportdjur (Nordlander 1906:238) och i ett annat brev, daterat 1579, uppdras åt fogden i Västerbottens län att införskaffa 50 goda och utvalda renar till Stockholm, inte bara från lapparna utan också från prästerskapet liksom från andra undersåtar som brukar renar (Nordlander 1906:239). Tilläggas bör att prästerna inte sällan härstammade från birkarlaätter och också själva kunde uppbära birkarlaämbetet. Vidare framgår att birkarlarna betalade skatt i natura, sk hjälp, vilken inte sällan innefattade renar. År 1572 betalade birkarlarna i Torneå lappmark 45 renar och år 1579 betalade birkarlarna i Luleå lappmark 50 renar. Från åren 1584 finns uppgifter om att birkarlarna från Luleå och Piteå lappmarker betalat 28 och 1588 16 renar (Nordlander 1906:243). Enligt räkenskaperna för år 1600 påbjöds att alla präster och birkarlar som ”födde sina renar i lappmarken” (Nordlander 1906:94) skulle erlægga var tjugonde ren i skatt till kronan. I en annan källa från 1600-talets början finns en uppgift om att de birkarlar som hade renar ålades att köra fram timmer till kyrkornas och prästgårdarnas byggande i lappmarken (Nordlander 1906:243-244). Det samlade intrycket är att reninnehav bland kustens birkarlar utgjorde en allmän företeelse. Tanken på att renskötsel bedrivits i kustområdet på året-runt-basis ligger nära till hands, men återstår att utreda. Av källor från 1700-talet och framåt framgår att det var vanligt att kustens bönder ägde skötesrenar, vilka togs om hand av lappar. Från år 1709 härrör en uppgift om hur rådmann Höijer i Piteå råkade ut för stöld av en av hans renar i närheten av Kågeträsk (André 1998:56). Renarna sköttes av en same från Arvidsjaur. Systemet med skötesrenar bland kustbönderna fortsatte t o m 1800-talet (se t ex Böle bygdeforskargrupp 1993:74).

De äldsta källorna rörande Norr- och Västerbotten, från 1300-talet, omtalar området som öde (Svensson 1961:68), d v s i avsaknad av fast (agrar) bebyggelse. Ärkebiskop Hemming Nilsson uppgav år 1344 angående förvärvskällorna att de var ”fångstmän, i skogar och i vatten” (Olofsson 1962:135). Av de medeltida källorna framgår att fisket, framförallt laxfisket i älvarna, tilldragit sig kronans och den katolska kyrkans uppmärksamhet och i ett antal donationsbrev utdelas områden vid älvmyrningarna som förläningar av den svenske kungen. Riddaren Nils Abjörnsson erhöll år 1335 ett område vid Piteå älv som gåva av Magnus

Eriksson. I kronans och kyrkans ekonomiska intressen avspeglas en inhemsk ekonomi, vilken bl a inkluderat ett eftertraktat fiske och det finns återigen anledning att reflektera över Johannes Bureus uppgift om att Magnus Ladulås (1275-1290) ”fått lapparna som ändå bodde utmed Bottnen med all skat och laxfiske”. Donationsbrevet har i tidigare forskning förbundits med en kolonisation söderifrån (se Wallerström 1995a och b för utförlig forskningshistorik), vilken utföll i etableringen av fast agrar bebyggelse. Pollenanalyser vid Gamla Kyrkbyn, Böle Käcktjärn samt Svedjan i Hortlax ger dock belägg för odling först under 1300-talet och då endast i närheten av Kyrkbyn (Segerström 1995:10). Kolonisationsinitiativet tycks således inte ha avsatt märkbara spår i landskapet. I en jordebok från år 1413 uppges att antalet rökar i Piteå socken uppgår till 30 (Svensson 1961:68), vilket kan tolkas som att agrar bebyggelse etablerats, möjligen med tyngdpunkt på boskapsskötsel snarare än odling. Det framgår inte huruvida etableringen av fast agrar bebyggelse tillkommit genom en intern process där agrara näringar integrerats i en inhemsk ekonomi baserad på jakt, fångst, fiske, handel och kanske t o m renskötsel. Den medeltida handelsplatsen vid Kyrkbyn i Piteå är uttryck för kyrkans och/eller kronans ambition att medverka i och kontrollera den sk lappmarkshandeln, snarare än för en typisk agrar kustbebyggelse (se t ex Wallerström 1995).

Även om en agrar ekonomi vunnit genomslag bland stora delar av medeltidens kustbefolkning spelade fisket en betydande roll, dels som näringsbas, dels som handelsvara och skatteunderlag. Laxfiskets betydelse avspeglas bl a i kyrkans och kronans angelägna strävan efter markförvärv vid älvarna under 1300- och 1400-talen. I ett dokument från 1520-talet anges vilka som ägde laxfisket i de större vattendragen kring Bottenviken (Berggren 1995:51). Där framgår t ex att laxfisket i Piteälven ägdes av ”frv Chirstin”, d v s Kristina Gyllenstierna (Berggren 1995:51- 52). Åbyälven däremot, eller som den då kallades ”lisa byskå” den hade birkarlar å lapparnas vägnar (Berggren 1995:51). Kustbefolkningens omfattande insjöfiske i de sk fjäll- och hemträskan är väl dokumenterad i 1500-talets skatteböcker. Där framgår att de bönder från olika byar kunde ha sitt fiske i samma sjöar. Fisket i Pjesker innehades t ex av bönder från Rognäs, Jävve, Lillpite, Sjulnäs, Pitholm och Kyrkbyn (Berggren 1995:67), vilket indikerar att fiskeandelar gick i arv. Systemet med ärvda andelsfiske visar för det första att träskfisket utgjorde en

betydelsefull och integrerad del i kustbefolkningens ekonomiska bas, och för det andra att träskfisket var av hög ålder. En viktig och hittills outredd fråga är hur andelarna ursprungligen förvärvats. Till insjöfisket och laxfisket kommer havsfisket, vilket i 1500-talets skattböcker framträder som en likaledes viktig näring och inkomstkälla. I Bottenvikens skärgård finns fornlämningar, s.k. kusttomtningar, vilka vittnar om havsfiskets och säljaktens betydelse under yngre järnålder och medeltid. De forntida fiske- och säljaktslägena representerar ytterligare en aspekt av den diversifierade kustekonomi där jakt, insjöfiske, boskapsskötsel, renskötsel, handel och så småningom odling ingick som andra beståndsdelar. I mångfalden av etnonymen avspeglas den differentierade ekonomiska kontext som medeltidens kustlandskap utgjorde.

Diskussion

Analysen av ortnamnens rumsliga spridning, ekologiska och kulturella kontexter visar att etnonymerna *lapp-* och *finn-* sannolikt kan avspegla en ekonomisk differentiering inom den samiska befolkningsgruppen. Under det att finnarnas ekonomi baserats på jakt, fångst och fiske har lapparnas huvudnäring utgjorts av renskötsel. Till skillnad från senare tidens nomadiserande renskötsel med årstidsbundna vinterbosättningar i kusten, kan en tidigare renskötselform *de facto* ha bedrivits med kustområdet som bas.

Den hittills förhärskande uttolkningen finne som folkslagsnamn för en finsk/finsktalande befolkning kan spåras tillbaka till diskussionerna om birkarlarnas ursprung där såväl arkeologiska, historiska, etnologiska och etymologiska data mobiliserades för att underbygga ett finskt tolkningsperspektiv. Trots att birkarlarnas finska ursprung i dag är ifrågasatt kvarstår det finska paradigmet i sina övriga delar och färgar de kulturhistoriska tolkningarna i vad som tangerar cirkelresonemang. Ortnamnen har styrt uppfattningen om en finsk invandring istället för det omvända. Såvida Bottenvikens västkust istället betraktas som ett område i det språkliga gränssnittet mellan finskt och samiskt, kan de kulturhistoriska tolkningarna närma sig källmaterialet ur ett betydligt mer nyanserat och fruktbart perspektiv. Medeltidens kustområde framstår som en dynamisk mötesplats mellan traditionella näringsfång och en ny agrar och merkantil ekonomi och mellan en inhemsk social organisation och kyrkliga och statliga överheter. Inte minst utgjorde kust-

området en arena för språkliga möten mellan svenskt, finskt och samiskt. Och kanske kvänst.

I en sammanfattande tolkning av den flerspråkiga kartbilden över piteåregionen framstår de samiska språkelementen som fragment av ett tidigare samiskt kulturlandskap vars befolkning talade samiska, eller en språklig föregångare till dagens samiska språk. Birkarlarna kan, i konsekvens med ovanstående resonemang, således uppfattas som representanter för en kustbefolkning med finsk-ugriskt språk, näraliggande samiskan, och med en med samerna gemensam förhistoria. De finska ortnamnen representerar enstaka och marginella nedslag, snarare än en regelrätt invandring av en finsktalande befolkning.

Den svenskspråkiga ortnamnsfloran, slutligen, kan ses mot bakgrund av den tidiga medeltidens intensiva handelsverksamhet. I 1100- och 1200-talens kontakter mellan en inhemsk, icke svensktalande befolkning och svenska handelsintressen utkristalliserades svenskan, eller snarare fornnordiskan, som gemensamt språk och konserverades i den särpräglade dialekt som än idag talas i Piteå. Svenskan kom efterhand att dominera, inte i första hand som en följd av svenska statens kolonisationsinitiativ, men genom den botteniska befolkningens integrering i ett svenskt merkantilt, fiskalt, kameralt och judiciellt system.

Föreliggande genomgång av ortnamn på lapp-, finn- och ren- inom piteåregionen ger en delvis ny bild av kustens medeltida bebyggelsehistoria. Fram träder ett mångfacetterat kulturlandskap där finnar, lappar, birkarlar och bönder funnit sin utkomst, varje grupp med sin speciella nisch inom ramen för en blandekonomi. De områden som i 1300-talets källor beskrivs som ödemarker var befolkade av jägare, fiskare, renskötare, boskapsskötare och handelsmän med gemensamma kulturella rötter och förbundna med varandra i nära sociala och ekonomiska nätverk. Insikten om medeltidens mångfacetterade landskapsbild öppnar nya och hittills oprövade infallsvinklar och tolkningsmodeller i den arkeologiska forskningen om Norrbottens och Västerbottens kultur- och bebyggelsehistoria.

Källor

Riksarkivet. Kommerskollegiums arkiv. Kommerskollegii Gruvkartekontor. Tomter och situationer, Norrbottens län, nr 4. Piteå lappmark. Vägen mellan silverbruket och Piteå 1640.

SAOB. Svenska akademiens ordbok, www.saob.se
Sametingets hemsida, www.sametinget.se, 2009-02-17
Lantmäteriets hemsida, (<http://www2.lantmateriet.se/ksos/index.html>).
Nils-Olof Sortelius, Sametinget, personlig kommunikation

Referenser

- Alving, Hjalmar (övers.) 1979. *Isländska sagor*. Egil Skallagrímsson's saga. Gunnlaug Ormtungas saga. Gidlunds.
- Andersen, Oddmund 2002. *Flyttefolk og bofaste. En studie av samisk boseeing i Sør-Troms og Nordre Nordland*. Avhandling til graden doctor artium, Institutt for arkeologi. Det samfunnsvitenskapelige fakultet. Universitetet i Tromsø. Opublicerad.
- André, Per 1998. Samer i Skellefteå socken 1700-1850. *Kulturkonfrontation i Lappmarken. Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar* (red. Sköld, P. & Kram, K.). Kulturens fronlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns Norr 13:53-70. Umeå.
- Audén, Bengt 1980. *Bottniska personnamn. Frekvenser i skattelängder från mitten av 1500-talet*. Kungliga Skytteanska Samfundets Samlingar Nr 22. Umeå.
- Beckman, Lars 1977. Theoretical considerations and examples derived from northern Sweden. *Time, Space and Man. Essays on microdemography* (eds. Sundin, J. & Söderlund, E.). Reports from the symposium Time, Space and Man in Umeå, Sweden, June 1977:35-43. Almqvist & Wiksell International.
- Beckman, Lars & Beckman, Gunhild. & Sikström, Carin 1993. Serum complement (C3, BF, C4) types in Swedish Saamis. *Human Heredity* 1993 (43):362-365.
- Bergman, Ingela 1995. *Från Vargbalsen till Döudden. En studie av kontinuitet och förändring inom ett fångstsambälle i övre norrlands inland, 5200 f. Kr. – 400 e. Kr.* Acta Archaeologica Universitatis Umensis 7. Umeå.
- Bergman, Ingela 2007. Vessels and kettles. Socio-economic implications of the cessation of asbestos pottery in Northern Sweden. *Arkeologi i norr* 10: 1-16.
- Broadbent, Noel 2003. Björngraven i Grundskatan. *Populär arkeologi* nr 1:3-6.
- Bureus, Johannes 1886 (1651). *Sumlen där vtbi äibro åtskilligbe collectaneer, som vtbi een och annan mäta tiäna till antiquiteternes excolerande. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen ock svenskt folklijf*, Bih I, 2. Stockholm.
- Böle bygdeforskaregrupp. 1993. *Böble – bygdebok, länkar till våra rötter*. Piteå.
- Collinder, Björn 1953. *Lapparna. En bok om samefolkets forntid och nutid*. Stockholm.
- Dahlstedt, Carl Hampus 1956. Inledning till Pitemålet. *Norrbottnen* 1956: 9-46.
- Edlund, Lars-Erik 1996. Luleå, Harads, Geroriset. Ortnamnsstrukturer i norra Sverige. *Att leva vid älven* (red. Baudou, Evert). Åtta forskare om människor och resurser i Lule älvdal.

- Edlund, Lars-Erik 1997. Ortnamn och kulturgränser inom det bottniska området. *Norrbottnen* 1997:54-69. Luleå.
- Edlund, Lars-Erik (red.) 1993. *Norrländsk uppslagsbok*. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen. Första bandet. Norrlands Universitetsförlag. Umeå.
- Edlund, Lars-Erik (red.) 1995. *Norrländsk uppslagsbok*. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen. Tredje bandet. Norrlands Universitetsförlag. Umeå.
- Egerbladh, Ossian 1965. *Ur Lappmarkens bebyggelsehistoria*. 3. Örträsk. Umeå.
- Egerbladh, Ossian 1966. *Ur Lappmarkens bebyggelsehistoria*. 4. Örträskfinnarnas ättlingar. Umeå.
- Ekman, Sven 1983 (1910). *Norrlands jakt och fiske*. Norrländska Skrifter nr 11. Två Förläggare Bokförlag. Umeå.
- Fjellström, Phebe 1965. Varifrån kommer birkarlarna? *Rig* 1965:42-56.
- Fjellström, Phebe 1985. *Samernas sambälle i tradition och nutid*. Norstedt & Söners Förlag.
- Grahn, Axel 1981. *Anteckningar om Lillpite*. Piteå.
- Grundström, Harald 1947. *Lulelapsk ordbok*. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. C:1, Fasc.2. Einar Munksgaard, Köpenhamn.
- Grundström, Harald 1950. *Lulelapsk ordbok*. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. C:1, Fasc.6. Einar Munksgaard, Köpenhamn.
- Hansen, Lars Ivar & Olsen, Bjørnar 2004. *Samenes historie fram til 1750*. Oslo.
- Hederyd, Olof 1985. *Överkalix*. Del 1. Från stenhacka till järnhacka. Norrbottens museum.
- Hoppe, Gunnar *Vägarna inom Norrbottens län*. Studier över den trafikgeografiska utvecklingen från 1500-talet till våra dagar. *Geographica* Nr 16. Uppsala.
- Korhonen, Olavi 1982. *Samisk-finska båttermen och ortnamns-element och deras slaviska bakgrund*. Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie A. Dialekter Nr 3. Umeå.
- Liedgren Lars & Bergman, Ingela 2008. *Aspects on the construction of prehistoric stållo-foundations and stållo-buildings*. Manuskript.
- Lundström, Ulf 2004. *Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539-1650*. Kulturrens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns Norr 3. Umeå.
- Magnus, Olaus 1964 [1539]. *Carta Marina*. Karta och beskrivning över de nordiska länderna samt de underbara ting som där finnas. Bokgillet. Uppsala.
- Magnus, Olaus 1982 [1555]. *Historia om de nordiska folken*. Gidlunds förlag. Malmö.
- Norberg, Erik 2008. *Boplatsvallen som bostad i Norrbottens kustland 5000 till 2000 före vår tideräkning. En studie av kontinuitet och förändringar*. *Studia*

- Archaeologica Universitatis Umenensis 23. Umeå.
- Nordlander, Johan. 1906. Om birkarlarne. *Historisk Tidskrift* 1906: 17-101.
- Nordlander, Johan. 1990. *Norrländska samlingar*. Första serien 1-6. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet 14. Umeå.
- Norio, Reijo. 2003. Finnish disease heritage II: Population prehistory and genetic roots of Finns. *Hum Genet* (2003) 112:457-469.
- Olofsson, Sven Ingemar 1962. Övre Norrlands medeltid. *Övre Norrlands historia. Del I. Tiden till 1600* (red. Westin, Gunnar). Umeå 1962:123-251.
- Pellijeff, Gunnar. 1988. *Ortnamnen i Norrbottens län. Del II. Piteå kommun. Övre Norrlands ortnamn. Dialekt- och folkminnesarkivet*. Umeå.
- Qvigstad, Just Knud & Wiklund, Karl Bernhard 1909. *Dokumenter angående flytlapperne m.m. 1. Norska dokumenter vedkommende grænsreguleringen mellem Norge og Sverige*. Kristiania.
- Rathje, Lillian 2001. *Amazonen och jägaren. Kön/genderkonstruktioner i norr*. *Studia Archaeologica Universitatis Umenensis* 14. Umeå.
- Rathje, Lillian 2005. Övergången mellan vikingatid och medeltid längs västerbottenskusten. *En lång historia... festskrift till Evert Baudou på 80-årsdagen*. *Archaeology and Environment* 19, Kungl Skytteanska Samfundets Handlingar 57:363-375. Umeå.
- Roknäs byasamfällighet 2007. *Roknäs. Mitt i Piteåbygden*. Från forntid till 1800-tal. Piteå.
- Sajantila, Antti & Pääbo, Svante 1995. Language replacement in Scandinavia. *Nature genetics* vol 11, 1995:359-360.
- Serning, Inga 1960. *Övre Norrlands järnålder*. Skrifter utgivna av Vetenskapliga Biblioteket i Umeå 4.
- Skanke, Hans 1945. *Epitomes Historiae Missionis Lapponicae*. Pars tertia. Nordnorske Samlinger V, Oslo 1962-B.
- Solberg, Ole 1945. *Finnmark omkring 1700*. Bind 3. Lilienskiolds Speculum Boreale II. Nordnorske Samlinger utgitt av Etnografisk Museum, VII. Brøgers noktrykkeri a/s. A. W. Oslo.
- Steckzén, Birger 1964. *Birkarlar och lappar*. En studie i birkarleväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia. *Kungliga Vitterhets-Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar*. Historiska serien 9. Stockholm.
- Storli, Inger 1994. ”Stallo”- boplassene. *Spor etter de første fjellsamer?* Instituttet for sammenlignende kulturforkning, Serie B, Skrifte XC, Oslo.
- Sundström, Hans 1984. *Bönder bryter bygd*. Studier i Övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria. *Bothnica* 4. Norrbottens Museum.
- Svanberg, Ingvar 1999. *Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar*. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet 21.
- Svensson, Harald 1961. Kolonisationen av Piteå-bygden. *Norrbotten* 1961:66-90.
- Vahtola, Juoko 1980. De finska namnen i Nord-Skandinavien och deras

- nyttjande som historisk källa. I Baudou, E. & Dahlstedt, K.-H. (red.), Nordskandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Acta Universitatis Umensis 24: 115-136.
- Wahlberg, Mats (red.). 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Utarbetat inom Språk- och folkminnesinstitutet och Institutet för nordiska språk vid Uppsala universitet. Uppsala.
- Wallerström, Thomas 1995a. *Norrboten, Sverige och medeltiden. Problem kring maket och bosättning i en europeisk periferi. Del 1*. Lund Studies in medieval Archaeology 15:1. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Wallerström, Thomas 1995b. *Norrboten, Sverige och medeltiden. Problem kring maket och bosättning i en europeisk periferi. Del 2*. Lund Studies in medieval Archaeology 15: 2. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Zachrisson, Inger 1984. *De samiska metalldepåerna år 1000-1350 i ljuset av fyndet från Mörträsket, Lappland*. Archaeology and Environment 3. Umeå.
- Zachrisson, Inger. 1997. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens Historiska Museum. Monographs 4. Stockholm.

Tack

Arbetet har finansierats genom anslag från Riksbankens Jubileumsfond. Jag vill rikta ett särskilt tack till Anna-Karin Lindqvist för ett (som alltid) snabbt, rappt och elegant figurarbete.

